

عوامل افول ارزش‌ها در خانواده معاصر

راضیه علی‌اکبری*

مقدمه

خانواده، سنگ‌بنای جامعه بزرگ انسانی است و در استحکام روابط اجتماعی و رشد اعضای جامعه، نقش بنیادین دارد. تلاش در جهت استحکام خانواده و استوارسازی روابط درون این سیستم، زمینه را برای سلامت اخلاقی و سعادت عمومی جامعه فراهم می‌کند. یکی از نقش‌های خانواده، انتقال ارزش‌ها به معنای رفتارهای خوب یا بد، شایسته و ناشایست، مطلوب و نامطلوب از نسلی به نسل دیگر است. ارزش‌ها، معیار انتخاب یک خانواده مطلوب و نیز ملاک تعیین رفتارهای اعضای خانواده است. ارزش‌ها، همچون قطب‌نمایی هستند که جهت‌یابی اخلاقی و عملی را نشان می‌دهند و بر تصمیم‌گیری و اقدامات روزمره افراد تأثیر می‌گذارند.^۱ بنابراین سبک زندگی فرد، بازتابی از ارزش‌های او و هنجارهایی است که به این ارزش‌ها مربوط می‌شوند. این ارزش‌ها از دیدگاه اسلام به بینش و منش افراد وابسته است؛ مانند بینش درست نسبت به نظام هستی، منش درست (ایمان و عمل صالح) در مقابل خدا، تقوا داشتن^۲ نسبت به خود (عدم ظلم به خود)^۳ و دیگران (احساس مسئولیت نسبت به خانواده و جامعه).^۴ برای تشخیص هر ارزشی به سه روش عقل، تجربه و وحی نیاز است و از آنجا که خانواده، اولین و مهم‌ترین محیط تربیتی انسان‌هاست،

* دکترای کلام اسلامی و مدرس دانشگاه.

۱. سید حسن سیدی؛ بررسی روان‌شناختی تحول ارزش‌ها؛ ص ۶۲.

۲. حجرات: ۱۳.

۳. طلاق: ۱.

۴. آل‌عمران: ۱۱۴.

راه این تشخیص باید ابتدا از طریق خانواده به فرزندان آموزش داده شود.^۱ خانواده نیز موظف است ارزش‌های حقیقی را گسترش دهد و برای ریشه‌کنی ارزش‌های کاذب بکوشد.^۲

امروزه خانواده معاصر به دلیل رشد سریع تکنولوژی و پیشرفت روزافزون حوزه‌های ارتباطی، ماهواره‌ها و فضای مجازی، در معرض تحولات پرشتاب و در دنیایی از ارزش‌های متعارض قرار دارد؛ دنیایی که در آن، گروه‌های اجتماعی متأثر از فرهنگ غرب، می‌کوشند ارزش‌هایی همچون مانند فردگرایی، افزایش سن ازدواج، تجردزیستی و راحت‌طلبی را در جامعه ترویج کنند.^۳ این امر موجب بروز مشکلات بسیاری در خانواده‌های معاصر شده است؛ مانند کاهش روحیه سازش‌پذیری، ضعف کارآمدی خانواده در حمایت و مراقبت فرزندان و کنترل و نظارت بر آن‌ها، نبود وجود آرامش روانی و تأمین نیازهای عاطفی و افزایش آمار طلاق. ریشه‌یابی این مسئله، گویای وجود عوامل متعددی در حیطه‌های مختلف فردی، اجتماعی، خانوادگی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و نیز ضعف عملکرد نهادهای فرهنگ‌ساز مانند حوزه‌های علمیه، آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها، صداوسیما و... است که باعث نابودی ارزش‌ها در خانواده شده‌اند. در این مقاله به بررسی نقش «ضعف باورهای دینی و آزادی‌خواهی و جابه‌جایی ارزش‌ها» در افول ارزش‌های خانواده پرداخته می‌شود.

۱. تعریف و اهمیت ارزش

ارزش‌ها، باورهای ریشه‌داری هستند که هنگام بررسی خوبی‌ها، بدی‌ها و کمال مطلوب به آن رجوع می‌شود.^۴ واژه «ارزش»، شامل همه ارزش‌های علمی، عقلانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مدیریتی، زیستی، دینی، اعتقادی و اخلاقی است و برخی نویسندگان حدود ۱۴۰ تعریف متفاوت از آن ارائه کرده‌اند.^۵ استاد مطهری در بیان منشأ پیدایش ارزش می‌گوید: «اگر چیزی به هر نوعی کمالی برای انسان باشد و

۱. مجتبی مصباح؛ بنیاد اخلاق: روشی نو در آموزش فلسفه اخلاق؛ ص ۱۷.

۲. ماجد عرسانی کیلانی؛ فلسفه تربیت اسلامی؛ ص ۳۶۵.

۳. جerald ال گوتک؛ مکاتب فلسفی و آراء تربیتی؛ ترجمه محمدجعفر پاک‌سرشت؛ ص ۸.

۴. بروس کوئن؛ مبانی جامعه‌شناسی؛ ترجمه فاضل توسلی؛ ص ۷۳.

۵. محمود فتحعلی؛ درآمدی بر مبانی اندیشه اسلامی (فلسفی، کلامی، سیاسی)؛ ص ۳۹؛ احمد حسین

شریفی؛ خوب چیست؟ بد کدام است؟!؛ ص ۲۳.

رایگان و به سادگی در دسترس او نباشد و قابل انحصار هم باشد، اینجا ارزش پیدا می‌شود... امور معنوی هم به همین دلیل ارزش پیدا می‌کند.^۱

ارزش‌ها به زندگی انسان رنگ و جهت می‌دهند؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت ارزش‌های هر فرد، نشان‌دهنده شخصیت اوست؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرموده است: «ارزش هر کس، به اندازه همت اوست»^۲ و «ارزش هر فرد، به آن چیزی است که دوست دارد».^۳

۲. ارزش‌های خانوادگی و نقش خانواده در انتقال آن

بررسی نگاه اسلام نسبت به هدف تشکیل خانواده، به تشخیص و تعیین دقیق ارزش‌های خانواده کمک می‌کند. از نظر اسلام، تشکیل خانواده برای رسیدن به آرامش،^۴ عبودیت^۵ و سعادت دنیوی و اخروی است و هر رفتار و گفتاری که در جهت زمینه‌سازی تحقق این هدف باشد، ارزشمند است؛ از جمله اعتقاد به خداوند و اولیای او، محبت اهل بیت علیهم السلام، بندگی خداوند، پاکدامنی و رعایت پوشش اسلامی، ابراز محبت به اعضای خانواده، حُسن خلق، آراستگی، سخاوتمندی، غیرت، خوش‌گمانی، آرامش‌بخشی، استقامت در برابر مشکلات، وفاداری و نرم‌خویی.^۶

ارزش‌های خانواده از نظر اسلام، در گرو تحقق ارزش‌های الهی مربوط به روابط خانوادگی انسان است که پیوند محکمی با اطاعت و بندگی خدا در سطح الزامات و رعایت حقوق خانوادگی دارد. وقوع این امر، مستلزم وجود تقوا در اعضای خانواده است. ارزشمندی تقوا از آنجا روشن می‌شود که خداوند در مقابل نعمت حیات، از انسان «پرهیزگاری» را مطالبه می‌کند و انسان با تقوا را با کرامت‌ترین انسان‌ها می‌داند: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ».^۷

یکی از مصادیق تقوا، ایفای نقش هر فرد در قبال خانواده در جهت کسب رضای

۱. مرتضی مطهری؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ ص ۲۳۳.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ حکمت ۴۷.

۳. همان، حکمت ۸۱.

۴. روم: ۲۱.

۵. ذاریات: ۵۶.

۶. هادی حسین‌خانی؛ معیارهای انتخاب همسر از دیدگاه اسلام و ساخت مقیاس آن؛ ص ۵۸.

۷. حجرات: ۱۳.

الهی است؛ چنانکه در آموزه‌های دینی ترسیم شده است. برای مثال در روایتی به ارزش نقش نان‌آوری مرد چنین اشاره شده است: «إِنَّ أَرْصَاكُم عِنْدَ اللَّهِ أَسْبَغُكُمْ عَلَى عِيَالِهِ»^۱ خداوند از آن کسی خوشنودتر است که خانواده خود را بیشتر در رفاه و نعمت قرار دهد». همچنین خداوند برای تبیین ارزشمندی نقش قوامیت مرد در خانواده، از تعبیری همچون «فضل» استفاده کرده است.^۲ این موارد، ارزش‌هایی است که پدر و مادر باید ضمن عملی کردن‌شان، آن‌ها را به فرزندان خود نیز انتقال دهند.^۳ در این راستا والدین باید به فرزندان هنگام انجام رفتارهایی که با ارزش‌های خانواده هماهنگ است، پاداش دهند و در برابر رفتارهایی که با آن هماهنگ نیست، آن‌ها را تنبیه و مجازات کنند.^۴ بدین ترتیب خانواده، اولین نظام برای حفظ و انتقال ارزش‌هایی همچون امنیت و آرامش روانی، پرورش نسل جدید، اجتماعی کردن فرزندان و برآورده ساختن نیازهای عاطفی و تربیت آن‌ها شمرده می‌شود.^۵ در جامعه معاصر، خانواده دستخوش تحولات بنیادین و عمیقی در دگرگونی ارزش‌ها شده است و نوگرایی و مظاهر آن (به‌ویژه فردگرایی، آزادی‌خواهی، لذت‌طلبی)، ریشه این تغییرات و عامل ایجاد بحران‌های اخلاقی در خانواده شده است.^۶

۳. علل تزلزل ارزش‌ها

الف. ضعف باورهای دینی

یکی از چالش‌های خانواده معاصر، تهاجم فرهنگی جهان غربی است که از طریق گستردگی و نفوذ روزافزون رسانه‌های جمعی مدرن و به‌طور غیرمستقیم، سبک زندگی و باورهای ضد دینی خود را ترویج می‌دهد. غرب در راستای رسیدن به این هدف، ابتدا جایگاه دین را در میان خانواده‌ها متزلزل کرد و سپس افکار غیردینی را در رسانه‌هایی که مورد استفاده خانواده‌هاست، گسترش داد. بدین ترتیب ارزش‌ها در خانواده، افول و سبک زندگی غربی در زندگی مردم رسوخ کرد. بنابراین یکی از

۱. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۲۱، ص ۵۴۰.

۲. نساء: ۳۴.

۳. شمس‌الله مریجی؛ عوامل مؤثر در انحراف ارزش‌ها؛ ص ۳۴.

۴. بروس کوئن؛ مبانی جامعه‌شناسی؛ ترجمه فاضل توسلی؛ ص ۱۲۲.

۵. باقر شریف قریشی؛ نظام تربیت اسلام؛ ص ۱۵.

۶. نعمت‌الله یوسفیان؛ تربیت دینی؛ ص ۲۶.

مهم‌ترین عوامل نابودی ارزش‌ها در خانواده معاصر، ضعف ایمان و فاصله‌گیری از معارف دینی و دنیاگرایی (سکولاریسم) است.

سکولاریسم، سبک زندگی خانواده‌های معاصر را از آخرت‌گرایی به دنیاطلبی، و از ساده‌زیستی به سمت تجمل‌گرایی و اشرافی‌گری تغییر داد و با تضعیف ارزش‌های دینی، بسیاری ارزش‌های دیگر همچون گذشت و ایثار و فداکاری، به منفعت‌طلبی و خودپسندی تبدیل شد. در خانواده‌های معاصر، پدر و مادرها اهمیت چندانی برای تربیت دینی فرزندان قائل نیستند؛ چنانکه رسول‌خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «بدا به حال بچه‌های آخرالزمان، از طرف پدرهای ایشان». از حضرت سؤال شد: «یا رسول‌الله، از پدرهای مشرک؟». حضرت فرمود: «خیر؛ از پدرهای مؤمن که واجبات را به فرزندان خود تعلیم نمی‌دهند».^۱

غرب می‌کوشد از تمام امور مربوط به دین و قرآن و اهل‌بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام قداست‌زدایی کند تا در نتیجه بسیاری از ارزش‌های فطری و اخلاقی مورد سفارش دین، مانند احترام، وفاداری، توجه به حقوق اعضای خانواده را به نابودی بکشاند.^۲

خانواده‌های معاصر متأثر سبک زندگی غربی، به تدریج دچار دنیاگرایی، رفاه‌زدگی مادی، لذت‌جویی بی‌حد و حیات حیوانی به دور از معنویات و اخلاق می‌شوند و تمام تلاش آنان پیرامون مسائل مادی خلاصه می‌شود. جالب است که برخی افراد، انسان بی‌بندوبار، رفاه‌طلب، سودجو، ثروت‌اندوز، بی‌دین و لامذهب را انسانی متمدن، متخصص و هماهنگ با زندگی مدرن امروزی می‌دانند.

ب. آزادی‌طلبی

یکی از مهم‌ترین ابزار غرب برای تغییر سبک زندگی، ترویج باور به آزادی‌طلبی (لیبرالیسم) است. با ورود تفکر آزادی‌طلبی به خانواده معاصر، بسیاری از ارزش‌ها افول کرد، برای مثال ارزش خدامحوری به انسان‌محوری تبدیل شد. همچنین همدلی و همراهی و هم‌کلامی و همکاری میان اعضای خانواده، به فردگرایی و خودخواهی و خودپسندی و خودمشغولی تبدیل شد. طبق نظریه

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحارالانوار؛ ج ۲۳، ص ۱۱۴.

۲. ر.ک: محسن فرمهینی فراهانی؛ پست مدرنیسم و تعلیم و تربیت؛ ص ۲۵؛ هادی پورشافعی و ناهید

آرین؛ «پست‌مدرنیسم و دلالت‌های آن در تربیت دینی»؛ اسلام و پژوهش‌های تربیتی؛ ص ۲۹.

آزادی‌طلبی، انسان موجودی کاملاً آزاد و مستقل است و در شناخت سعادت خود و راه رسیدن به آن خودکفاست؛ آزاد از هر گونه تکلیف و الزام بیرونی.^۱ در این شرایط، انسان به قدری بر عقل خود تکیه دارد که گاهی به حذف دین از زندگی می‌رسد و تصور می‌کند دین، موضوعی خصوصی میان فرد و پروردگارش است.^۲ با گرایش خانواده‌های امروزی به آزادی‌طلبی، دیگر اقتدار والدین بر فرزندان تحمیل‌شدنی نیست و تعیین رفتار فرزند بر عهده خود اوست. بسیاری از فرزندان امروزی نیز تحت تأثیر لیبرالیسم، التزامی به آداب و رسوم دینی ندارند؛^۳ زیرا هیچ ارزشی برایشان با آزادی برابری نمی‌کند و آزادی، عالی‌ترین هدف‌شان در زندگی است.^۴

در خانواده معاصر، هر کدام از اعضا به آزادی بی‌قید و شرط علاقه دارند و می‌خواهند مقررات خانواده را نادیده بگیرد و در راه ارضای تمایلات خویش، از آزادی‌های بی‌حساب و کتاب استفاده کنند. بنابراین ارزش‌های خانواده و حرمت میان اعضای خانواده، از بین می‌رود و برای افراد، تنها آزادی و لذت‌طلبی ارزشمند است و التزام به آموزه‌های دینی همچون نماز، روزه و حجاب، امری دلبخواهی است.

در سبک زندگی غربی که در حال نفوذ به خانواده معاصر است، پدر و مادر فقط به جهت قانون طبیعت، زمینه‌ساز تولد فرزند هستند و تا مدتی از او مراقبت می‌کنند. وقتی فرزند به سن استقلال و انجام کارهای شخصی برسد، شأن پدر در حد یک کارگر برای تأمین مخارج و مادر هم در حد یک خادم برای انجام وظایفی مانند آشپزی و شستشوی لباس و ... پایین می‌آید. در چنین خانواده‌ای، پدر و مادر هیچ نقشی در تربیت فرزند ندارند؛ فرزند نیز رها و آزاد است و هیچ وظیفه‌ای در مقابل والدین ندارد. این در حالی است که فرزندان یک خانواده اسلامی، نقش‌های معین دارند و تکالیفی را در رابطه با پدر و مادر و خانواده به عنوان یک نهاد، به عهده دارند.

۱. حبیب‌الله طاهری؛ بررسی مبانی فرهنگ غرب و پیامدهای آن؛ ص ۷۰.

۲. ژرژ بودرو؛ لیبرالیسم؛ ترجمه عبدالوهاب احمدی؛ ص ۱۱۶.

۳. جرال ال‌گوتک؛ مکاتب فلسفی و آرای تربیتی؛ ص ۲۵۲.

۴. آنتونی آربلاستر؛ ظهور و سقوط لیبرالیسم؛ ص ۸۲ و ۸۳.

امروزه برنامه‌های ماهواره‌ای این ارزش‌ها را دگرگون معرفی می‌کنند؛ برای مثال یک دختر یا پسر جوان در خانواده لیبرال را آزاد از تعهدات به پدر و مادر و نهاد خانواده نشان می‌دهند. چنین تصویری باعث تعارض نقشی در فرد می‌شود؛ در حالی که فرهنگ و واقعیات زندگی، تکالیف دیگری برای او تعریف کرده و متناسب با این تکالیف، حقوق متقابلی نیز برای او در نظر گرفته است که فرزند یک خانواده غربی، از آن‌ها محروم است.

ج. جابه‌جایی ارزش‌ها

غرب می‌داند که ستون خیمه خانواده در اسلام، زن است و تا زمانی که برای زن، نقش مادری و همسری ارزشمند می‌باشد، خانواده استحکام دارد و محیطی برای سعادت‌مندی افراد و زمینه‌ای برای پیشرفت جامعه است؛ از این رو برای تحقق اهداف خود، گام اول را از این نقطه آغاز، و زن را از محیط منزل دور کردند و در این راستا شعار دفاع از حقوق زنان را سر دادند.^۱ این تفکر برای رهایی مطلق زنان از قید مردان، اولویت فعالیت‌های اجتماعی برای زنان، عدم ازدواج، سقط جنین و ... را ترویج می‌کند.^۲ با تأثیرپذیری از این دیدگاه در خانواده معاصر، فعالیت‌های خارج از منزل، تحصیل، اشتغال و مجردگزینی برای زنان ارزش دارد^۳ و دیگر نقش همسری و مادری ارزشمند نیست.^۴

دشمنی فمینیست‌ها با خانواده، تا آنجاست که بعضی از آن‌ها ارزش مادری را به عنوان یک مجازات دانسته‌اند.^۵ تأکید بر استقلال زن از شوهر و نیز تثبیت جایگاه اجتماعی زنان بدون توجه به نقش آن‌ها در خانواده، افزایش مجردگزینی، افزایش سن ازدواج، افزایش آمار طلاق و کاهش فرزندآوری در خانواده‌های معاصر،

۱. ر.ک: سوزان آلیس واتکینز؛ فمینیسم؛ ترجمه زیبا جلالی نائینی؛ ص ۵؛ سیدمسعود معصومی؛ فمینیسم در یک نگاه؛ ص ۳۱-۳۲.

۲. حسین بستان؛ نابرابری جنسی از دیدگاه اسلام و فمینیسم؛ ص ۱۱۰.

۳. محمدرضا زیبایی‌نژاد؛ «فمینیسم»؛ مجموعه مقالات فمینیسم و دانش‌های فمینیستی؛ ص ۱۳۴ و ۱۳۵.

۴. حسین بستان؛ نابرابری جنسی از دیدگاه اسلام و فمینیسم؛ ص ۱۱۱؛ ویلیام گاردنر؛ جنگ علیه خانواده؛ ترجمه معصومه محمدی؛ ص ۱۶۷-۲۱۱.

۵. کیت فیگز؛ زنان و تبعیض؛ ترجمه اسفندیار زندپور، ص ۱۷۸ - ۱۱۱.

بهره‌برداری ابزار از زن و نگاه کالایی به مقام زن، حاکی از ترویج چنین نگرشی است. در خانواده معاصر به دلیل ضعف باورهای دینی، نگاه ارزشمندانه و مبتنی بر کرامت به زن، جای خود را به نگاه ابزاری و لذت‌جویانه داده است. اغلب سریال‌های به ظاهر خانوادگی غربی، حاوی داستان‌هایی از عشق‌ها و روابط نامتعارفی است که بیننده را بعد از مدتی به طور غیر ارادی و ناخودآگاه وارد به همسان‌سازی زندگی واقعی و شخصی خویش با تصاویر پخش شده از ماهواره می‌کند. مصادیقی چون خیانت به همسر، افزایش سن ازدواج، بی‌تفاوتی به حریم خانواده و بی‌بندوباری فکری و فرهنگی در جامعه، نمونه بارزی از الگوهای غلط برنامه‌های ماهواره‌ای است.

نتیجه‌گیری

بر اساس آموزه‌های اسلام، محیط خانواده باید سرشار از احساس آرامش، مودت و رحمت باشد؛ این در حالی است که اکنون خانواده‌های معاصر به دلیل نفوذ سبک زندگی غربی و به دنبال آن ضعف باورهای دینی، گرایش به آزادی‌خواهی و جابه‌جایی ارزش‌ها، دچار افول ارزش‌های فطری و اخلاقی و خانوادگی شده‌اند. در این مسیر رسانه‌هایی که در خدمت استعمار هستند، برای تبلیغ اندیشه‌های خود و به صورت مستقیم و غیرمستقیم، برای تضعیف اسلام و تغییر سبک زندگی برنامه دارند و چه بسا خانواده‌هایی که در معرض این رسانه‌ها قرار می‌گیرند؛ به‌طور ناخودآگاه دچار تحول ارزش‌ها شوند.

امروزه بعد از تضعیف باورهای دینی و گرایش به آزادی‌خواهی، علت افول ارزش‌ها در خانواده معاصر، تزلزل جایگاه و ارزش وجودی زنان است. زنان - خواسته یا ناخواسته - تحت تأثیر اندیشه‌های فمینیستی، در حال مبارزه با ارزش‌های خانوادگی خود از جمله نقش همسری و مادری هستند و بدین ترتیب، خانواده‌ها گرفتار معضلات بسیاری مانند فقدان معنویت، افسردگی، افزایش آمار طلاق و آسیب‌های جدی دیگر شده‌اند. در چنین خانواده‌هایی مردان از احترام و قدرت عمل برخوردار نیستند و جایگاه ضعیف‌شان، آن‌ها را نسبت به وظایف‌شان دلسرد می‌کند. زنان نیز با رسیدن به جایگاهی برابر با مردان، مجبورند باری بیش از توان‌شان به دوش بکشند و نمی‌توانند مانند گذشته، انتظار حمایت همه جانبه از شوهر داشته باشند. در این میان

فرزندان به حال خود رها شده‌اند و دور از نظارت خانواده‌ها، در فضای مجازی آزادند. خانواده معاصر باید برای نگهداری از ارزش‌های دینی و اخلاقی و خانوادگی، ابتدا به تقویت باورهای دینی اعضای خانواده بپردازد؛ سپس معیار وجود آزادی را بر اساس آموزه‌های دینی تعیین و در نهایت، برای هر کدام از اعضای خانواده نقش خاصی در قبال دیگران تعریف کند. این وظیفه والدین است که زمینه همدلی و تعامل اعضای خانواده با یکدیگر را فراهم نمایند.

فهرست منابع

۱. آریلاستر، آنتونی؛ *ظهور و سقوط لیبرالیسم*؛ ترجمه عباس مخبر؛ تهران: مرکز، ۱۳۷۷ ش.
۲. بستان، حسین؛ *نابرابری جنسی از دیدگاه اسلام و فمینیسم*؛ چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
۳. بودرو، ژرژ؛ *لیبرالیسم*؛ ترجمه عبدالوهاب احمدی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۳ ش.
۴. پورشافعی، هادی و ناهید آرین؛ «پست‌مدرنیسم و دلالت‌های آن در تربیت دینی»؛ نشریه اسلام و پژوهش‌های تربیتی؛ پاییز و زمستان ۱۳۸۸، شماره ۲، صص ۲۷ - ۵۶.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن؛ *وسائل الشیعه*؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۱۶ ق.
۶. حسین‌خانی، هادی؛ «معیارهای انتخاب همسر از دیدگاه اسلام و ساخت مقیاس آن»، پایان‌نامه دکتری؛ رشته علوم تربیتی قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۹۰ ش.
۷. زیبایی‌نژاد، محمدرضا؛ «فمینیسم»؛ مجموعه مقالات فمینیسم و دانش‌های فمینیستی؛ چاپ دوم، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۲ ش.
۸. سیدی، سید حسین؛ *بررسی روان‌شناختی تحول ارزش‌ها*؛ تهران: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ ش.
۹. شریف‌الرضی، حسین بن محمد؛ *نهج‌البلاغه*؛ تصحیح صبحی صالح؛ چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. شریف قریشی، باقر؛ *نظام تربیت اسلام*؛ تهران: فجر، ۱۳۶۲ ش.
۱۱. شریفی، احمد حسین؛ *خوب چیست؟ بد کدام است؟*؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۸۸ ش.

۱۲. طاهری، حبیب‌الله؛ بررسی مبانی فرهنگ غرب و پیامدهای آن؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳ ش.
۱۳. عرسان کیلانی، ماجد؛ فلسفه تربیت اسلامی؛ ترجمه بهروز رفیعی؛ تهران: سمت، ۱۳۹۰ ش.
۱۴. فتحعلی، محمود و جمعی از نویسندگان؛ درآمدی بر مبانی اندیشه اسلامی (فلسفی، کلامی، سیاسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۱ ش.
۱۵. فرمehنی فراهانی، محسن؛ پست مدرنیسم و تعلیم و تربیت؛ تهران: نشر آییش، ۱۳۸۳ ش.
۱۶. فیگز، کیت؛ زنان و تبعیض؛ ترجمه اسفندیار زندپور؛ چاپ سوم، تهران: گل آزین، ۱۳۸۸ ش.
۱۷. کوئن، بروس؛ مبانی جامعه‌شناسی؛ ترجمه فاضل توسلی؛ تهران: سمت، ۱۳۷۲ ش.
۱۸. گاردنر، ویلیام؛ جنگ علیه خانواده؛ ترجمه و تلخیص معصومه محمدی؛ قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۷ ش.
۱۹. گوتک، جرالدا؛ مکاتب فلسفی و آرای تربیتی؛ ترجمه محمدجعفر پاک‌سرشت؛ تهران: سمت، ۱۳۸۶ ش.
۲۰. مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۲۱. مریجی، شمس‌الله؛ عوامل مؤثر در انحراف ارزش‌ها؛ تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۷ ش.
۲۲. مصباح، مجتبی؛ بنیاد اخلاق: روشی نو در آموزش فلسفه اخلاق؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۲ ش.
۲۳. مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۳ ش.
۲۴. معصومی، سید مسعود؛ فمینیسم در یک نگاه؛ قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۴ ش.
۲۵. واتکینز، سوزان آلیس؛ فمینیسم؛ ترجمه زیبا جلالی نائینی؛ تهران: شیرازه، ۱۳۸۰ ش.
۲۶. یوسفیان، نعمت‌الله؛ تربیت دینی؛ قم: زمزم هدایت، ۱۳۸۶ ش.